

lirtmektedir. Ona göre rivayetin reddini gerektiren büyük bid'at, kendi döneminde örneği çokça görüldüğü üzere adı geçen sahâbîleri tekfir eden, bunun propagandasını yapan, yalancılığı şiar, takıyye ve nifaki huy edinen aşırı Şîî grupların tavrıdır (*Mizânü'l-i'tidâl*, I, 5-6).

İbn Hacer teşeyyu' ile Râfizîlik ve aşırı Râfizîlik arasında fark gözetmektedir. Hz. Ali'yi diğer sahâbîlerden üstün tutmayı teşeyyu', onu Hz. Ebû Bekir ile Ömer'e takdim etmeyi Râfizîlik, sahâbeye dil uzatmayı veya açıkça buğzetmeyi aşırı Râfizîlik, Hz. Ali'nin dünyaya döneceğine (ric'at) inanmayı Râfizîliğin en aşırı yorumu olarak tanımlayan İbn Hacer (*Hedyü's-sârî*, s. 641), teşeyyu' ile itham edilen râvileri şöyle değerlendirir: İlk dönem âlimlerinin örfüne göre teşeyyu', Hz. Ali'yi Osman'dan üstün tutmakla birlikte Hz. Ebû Bekir ile Ömer'i hepsinden faziletli saymaktadır. Takvâ sahibi, doğru sözlü ve müctehid olup propaganda yapmayan râvilerin rivayetleri sırf teşeyyu'dan dolayı reddedilmez. Sonrakı dönem âlimlerin örfünde Râfizîlik'le aynı sayılan Şîîliği benimseyenlerin rivayetleri ise kesinlikle kabul edilmez (*Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 94).

Münekkitler tarafından râvideki teşeyyu ifade etmek için kullanılan başlıca cerh ifadeleri şunlardır: "Fihî teşeyyu'" (onda Şîîlik eğilimi var), "fihî teşeyyuun kalîl / yesîr" (onda hafif bir Şîîlik var), "kâne yemîlü ile't-teşeyyu'" (Şîîliğe meyvaldı), "Şîyyün" (Şîî'dir), gâli fi't-teşeyyu' / Şîyyün gâlin, Şîyyün müfrit / yüfritü fi't-teşeyyu'" (aşırı bir Şîî'dir), "şedîdü't-teşeyyu', Şîyyün celed" (katı bir Şîî'dir), "Şîyyün habîs" (kötülük yapan bir Şîî'dir).

BİBLİYOGRAFYA :

Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, II, tür.yer.; III, tür.yer.; İbn Hibbân, *es-Şikâat*, VI, 140-141; a.mlf., *el-Mecrûhîn*, I, 81-84; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye* (nşr. Ebû Abdullah es-Sevrakî – İbrâhim Hamdî el-Medenî), Medine, ts. (el-Mektebetü'l-ilmîyye), s. 120-131; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, s. 114-115; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 5-6, 27-28, 380 vd.; III, 421; İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî* (nşr. İyâd b. Abdüllatîf el-Kaysî), Amman 2006, s. 53-56; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 94; a.mlf., *Hedyü's-sârî* (nşr. Abdülazîz b. Bâz), Beyrut 1416/1997, s. 641-643; Şemseddin es-Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, Beyrut 1403/1983, I, 327-335; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Ahmed Ömer Hâşim), Beyrut 1417/1996, I, 275-276; Emîr es-San'ânî, *Tavzîhu'l-efkâr* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Medine, ts. (el-Mektebetü's-selefiyye), II, 198-236; Emin Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, İstanbul 1997, s. 119-125; Cemâl Estîrî, *Muştalahâtü'l-cerh ve't-ta'dîl el-müte'ariza*, Riyad 1425/2005, I, 356; Abdullah Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul 2009, s. 295, 319; Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i bid'at", *DİA*, X, 504.

EMİN AŞIKUTLU

TEŞHİS

(التشخيص)

Hayvanlara, bitkilere,
cansız ve soyut varlıklara
insanlara ait özellikler nisbet etme
anlamında edebiyat terimi.

Sözlükte "yükselmek, uzaktan görünmek" anlamındaki **şuhûs** kökünden türeyen **teşhîs** "bir şeyi belirlemek, diğerlerinden ayırt etmek" demektir. Aynı kökten gelen **şahs** "yüksekliği ve görüntüsü olan insan vb.nin uzaktan farkedilen karaltısı; kişi, insan" mânasına gelir (*el-Mu'cemü'l-vasîf*, "şhş" md.). Teşhisin "kişileştirme, canlandırma" anlamı Arapça sözlüklerde yer almaz; terimin Batı edebiyatı terminolojisinin etkisiyle modern zamanlarda kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Teşhisle aynı mânayı taşıyan **tecsîm** Arapça'da "büyütmek, irileştirmek" anlamında iken yine son dönemlerde **cism**den (beden, gövde) hareketle "cisim olmayan varlıkları cisimleştirme, somutlaştırma" mânasını kazanmıştır. Arapça'da "safranla boyamak" mânasına gelen **tecsîd**, **cesed** (cisim ve beden) kelimesinden türetilip "cisimleştirme, somutlaştırma", aynı şekilde **intâk** kelimesi "konuşamayan varlıkları konuşturma" anlamında kullanılmıştır.

Söz konusu kavramlar Arap belâgatında istiare, özellikle istiare-i mekniyye, istiare-i tahyîliyye ve akfî mecaz başlığı altında incelenmiştir. Çünkü istiarelerle akfî mecazların oluşumu, eylemlerin gerçek öznesi ve ilgisinin dışındaki şeylere isnat edilmesine veya onlarla ilişkilendirilmesine dayanır. Burada cansız ve soyut varlıklara cisimlerin, canlıların, insanların eylem ve sıfatlarının yüklenmesi ve bunların insanlar gibi konuşturulması etkin rol oynar. Eylemlerin, ilgilisi dışındakiler tarafından gerçekleştiriliyormuş gibi anlatılması bu yeni sanatların esas olduğu gibi kelimenin mecazî veya istiarî mânada kullanıldığının belirleyici karînesini teşkil eder. Nitekim, "Münafıklar hidayet karşılığında dalâleti satın alanlardır, fakat onların ticareti kâr etmemiştir" meâlindeki âyette (el-Bakara 2/16) "değişmek" anlamında istiare olan satın almak eylemiyle soyut kavramlar olan hidayet ve dalâletin ilişkilendirilmesi hem bunları alınıp satılır eşya konumunda cisimleştirmiş, hem de satın almanın değişmek anlamında istiare sayıldığını belirleyen bir karîne teşkil etmiştir. Yine, "Ticaretleri kâr etmemiştir" ifadesindeki akfî mecazda soyut olan ticaret kâr

ve zarar eden insan şeklinde kişileştirilmiştir. "Annene ve babana merhametle tevazu kanadını indir" âyetindeki (el-İsrâ 17/24) istiâre-i mekniyye ve istiâre-i tahyîliyye de teccîm ve teşhis esasına dayanmaktadır. Soyut bir kavram olan tevazuun kuşa benzetilmesi ve kuşun ifadede açıkça değil örtülü biçimde geçmesi kapalı istiare oluşturmakta, tevazu kuş biçiminde canlı bir varlık şeklinde sunulmaktadır. Kuşun ayrılmaz parçası olan kanadın tevazu muzaftır kılınmasıyla meydana gelen istiâre-i tahyîliyyede hayal gücü soyut tevazu kanatları olan, kanat indiren muhayyel bir kuş biçiminde teccîm ve teşhis etmektedir.

"Konuşma yeteneği bulunmayan hayvanları, bitkileri, cansız varlıkları ve soyut kavramları insan gibi konuşturmak" anlamına gelen intak sanatı da bu varlıkları insanlara benzetme esasına dayandığından istiareye dahildir. İntakın bulunduğu her yerde teşhis sanatı da mevcuttur. Çünkü varlığı konuşturabilmek için öncelikle ona insan kişiliği vermek gerekir. Teşhis ve intak usta sanatkârlar tarafından yapılırsa etkili bir sanat olur. Zira yazar veya şair bu sayede meselâ gökyüzündeki melekleri ve ruhları aşağıya indirir, mezarlarında beyaz kefenli ölüleri ve çürümüş kemikleri yeryüzüne çıkarır. Böylece onların görüldüğü, onlarla görüşülüp konuşulan bir hayal âlemi kurar.

Araplar'da teccîm, teccîd ve teşhise dair örnekler Câhiliye şiirine kadar uzanır. İmru'ülkays b. Hucr bir beytinde, soyut olan uzun geceyi çöktüğü yerde gerinip duran ve bir türlü kalkmak bilmeyen deve şeklinde somutlaştırmıştır. Züheyr b. Ebû Sül mâ savaşı sağıcısını ısırın deve, eğri dişleriyle insanlara hırlayan köpek figürü ile canlandırmıştır (İbnü'l-Mu'tez, s. 81, 82). Kadîm zamanlardan beri dar bir çerçevede devam eden teşhis, II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren yenilikçi şairlerin elinde geliştirilen ve genişletilen bir sanata dönüşmüştür. Beşşâr b. Bürd'den itibaren Ebû Nuvâs, Müslim b. Velîd ve Ebû Temmâm gibi şairler, geleneksel şiir anlayışına tepki olarak "bedî" (yeni tarz şiir) adını verdikleri bir şiir türü ortaya koymuştur. Bunların geleneksel şiire getirdiği yenilik eski şiirde doğal bir akış içinde bulunan teşbih, istiare, kinaye, cinas, tevriye, teşhis ve teccîm gibi söz süslerine mânayı anlaşılacak kılabak ve onu boğacak şekilde yoğunluk vermeleridir. Özellikle Hasan b. Bişr el-Âmidî gibi gelenekçi şiir eleştirmenlerinin Ebû Temmâm'ın şiirlerine yö-

TEŞHİS

nelittiği eleştiriler, onun yeni tarz bir şiir anlayışıyla sıkça başvurduğu teccüm ve teşhis sanatlarında yoğunlaşmaktadır. Ebû Temmâm'ın şiirlerinde "gece elbisesi, yeşil tepeli ahlâk, karanlığın giysisi, zaman giysisi, erdem küpeleri, gecenin kulağı, toprağın saçları, bulutun saçları, yaş diken çiğ taneleri, iyiliğin çiğirini serinletmek, asık suratlı kış, güneşin yanağı, günlerin kalpleri, hüznün parmakları" gibi teccüd, teccüm ve teşhis örneklerini Âmidî, Araplar'ın istiare geleneğine ters ve ilgilerinin uzak olduğunu ileri sürerek uygun-suz, çirkin ve yanlış bulmuştur. Öte yandan Hatîb et-Tebrîzî, eleştirisinde daha ince bir ifade kullanıp Ebû Temmâm'ın istiarede özgün bir yönteminin bulunduğunu söylemiştir. İbnü'r-Rûmî, şiir anlayışı bakımından umumiyetle gelenekçi çizgi-de olmasına rağmen şiirlerinde tabiat unsurlarının teşhis, teccüm ve intakına ilişkin örneklerin çokluğu, onun hassas yapısı ve her şeyde uğur-uğursuzluk gören inanç dünyasıyla ilgili görülmüştür. Gelenekçi anlayışa karşı çıkan Şevki Dayf, Ebû Temmâm'ın teccüm ve teşhis örneklerinin alışılmamış yeni ve özgün istiare kalıpları sayıldığını belirtmiş, Batı edebiyatı belâgatçılarının yaptığı gibi teccüm ve teşhisin Arap belâgatında da istiareden ayrılmasını ve özgün bir yapı olarak ele alınmasını önermiş, nitekim Aristo'nun teşhisi "eşyayı gözaltına koyma, görseleme kuvvesi" şeklinde özel bir isimle andığını kaydetmiştir (el-Fen, s. 232-239).

Arap edebiyatında ilk örnekleri III. (IX.) yüzyılda görülen ve edebî amaçlarla kurgulanan münazara türü de teşhis ve intak sanatlarına dayanır. "Müfâhare" genel başlığıyla anılan bu tür eserlerde yergök, kılıç-kalem, çiçekler-taşlar gibi öğeler karşılıklı konuşturulup tartışma içine sokulur. Her biri kendisinin üstün ve yararlı, karşı tarafın zayıf ve eksik yanlarını ortaya koymaya çalışır. Tesbit edilebildiği kadarıyla bu türün ilk örneği Câhiz'in Müfâharetü'l-misk ve'r-remâd adlı risâlesidir (er-Resâ'il, I, 246 vd.). İbn Ebû Tâhir, Ebû Mesleme el-Mecrîdî ve İzzeddin İbn Gânim gibi müelliflerin de bu konuda eserleri vardır (bk. MÜNÂZARA).

Ahlâk dersi vermek, erdemleri öğretmek, ahlâk dışı davranışların kötülüğünü göstermek amacıyla kurgulanan, hayvanların, kuşların ve diğer varlıkların dilinden anlatılan hikâye ve masallar da (fabl) teşhis ve intak sanatına dair ilginç örnekler oluşturur. Batı'da Ezop'la başlayan (m.ö. VII-VI. yüzyıl) bu türün ilk örnekleri Doğu dünyasında milâttan sonra III. yüzyılda bir

Hint kralının oğlunu ve diğer şehzadeleri eğitmek, erdemleri öğretmek için filozof Beydaba'ya yazdırdığı *Kelîle ve Dimne* ile görülür. Hayvanların dilinden ahlâkî öğütler içeren eser önce Farsça'ya ve İbnü'l-Mukaffa' tarafından Farsça'dan Arapça'ya tercüme edilmiştir (bk. KELİLE ve DİMNE). Arap edebiyatında manzum fabl türünde ilk eserler Ebân b. Abdülhamîd'in *Kelîle ve Dimne*'siyle şair İbnü'l-Hebbâriyye'nin *Kitâbü's-Şâdihe ve'l-bâğım*'idir.

Kur'an-ı Kerîm'deki akfî mecazların, istiarelerin ve özellikle istiare-i mekniyye ile istiare-i tahyiliyelerin çoğu teccüm ve teşhise dayanır. Bunlar cansızlarla soyut varlıkların insanlara benzetilmesi esasına dayanır: Rüzgârın ve suyun öfkeden kabarması (el-Hâkka 69/5-6, 11), günün kısır olması (el-Hac 22/55), cehennemden öfkeden parçalanması, haykırması (el-Mülk 67/7-8), öfkenin susması (el-A'râf 7/154), duvarın yıkılmak istemesi (el-Kehf 18/77), göklere, yere ve dağlara emaneti üstlenmelerinin teklif edilmesi ve onların bunu kabul etmemesi (el-Ahzâb 33/72), arzın sırtı ve omuzları (Fâtır 35/45; el-Mülk 67/15), arzın suyunu yutması (Hûd 11/44), arzın süslenmesi (Yûnus 10/24), güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar ve hayvanların secde etmesi (el-Hac 22/18) gibi. Bunlardan başka hak, bâtil, ilim, nur, âyet, korku, ölüm, amel gibi soyut kavramların gelmesi-gitmesi, inmesi-çıkması gibi anlatımlar bu çerçeveye dahildir. Yine Kur'an'da cehennem, karınca, hüdhüd, yer-gök, eller, ayaklar ve derilerin konuşması teşhis ve intak örneklerindedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *er-Resâ'il* (nşr. Abdülemîr Ali Mühennâ), Beyrut 1988, I, 246 vd.; İbnü'r-Rûmî, *Divân* (nşr. Ahmed Hasan Besec), Beyrut 1415/1994, I, 22-23; İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedî'* (nşr. M. Abdülmün'im Hafâcî), Beyrut 1410/1990, s. 76-108; Âmidî, *el-Muwâzene* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1363/1944, s. 125, 196, 228, 233-237, 244, 253; Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu Divâni Ebi Temmâm* (nşr. Râcî el-Esmer), Beyrut 1414/1994, I, 93, 96, 112, 114-215, 218-219, 278, 290, 332, 334, 397, 420; II, 124, 171-172, 290; İzzeddin İbn Abdüsselâm, *el-İşâre ile'l-icâz fi ba'zı mevâ'iz-i me-câz*, İstanbul 1313/1895, s. 84, 89, 90, 92-103, 104-112; *Şürûhu't-Telhiş*, Kahire 1937, IV, 150-165; Şevki Dayf, *el-Fen ve mezâhibühü fi's-şi'ri'l-'Arabî*, Kahire 1976, s. 207-212, 232-239; İsmail Durmuş, *Câhiliyye Şiirinde ve Kur'an'da Teşbih* (doktora tezi, 1988), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 305-336, 373-374; Sâlih b. Abdullah el-Hudayrî, *eş-Şüretü'l-fenniyye fi's-şi'ri'l-İslâmî*, Riyad 1414/1993, s. 243-253; Necati Kara, "Ebân b. Abdülhamîd", *DİA*, X, 65-66; İlhan Kutluç, "İbn Gânim, İzzeddin", *a.e.*, XIX, 502; İnci Koçak, "İbnü'l-Hebbâriyye", *a.e.*, XXI, 82.

İSMAİL DURMUŞ

□ TÜRK EDEBİYATI. Pek çok eski örneği bulunmakla birlikte müstakil olarak Batı edebiyatı retoriklerinin etkisiyle Türk belâgatına girmiş edebî terimlerden biri olduğu kabul edilmektedir. Teşhisle varlıklar kişileştirilerek yeni imajlar ve kimlikler kazanır. Tahayyüle bağlı sanatlardan olan teşhis genelde intak ile bütünlük kazanır, dolayısıyla her intak sanatında teşhis de bulunur. Nâmık Kemal'in "Baykuş Sesi" adlı manzumesindeki, "Serilip hâk-i hakârette vatan can veriyor / Yetişin son nefesimdir, gelin imdâda diyor / Sevgili vâlidemiz âkibet elden gidiyor / Vatanın bağrına düşman dayadı hançerini / Yok imiş kurtaracak bahtı kara mâderini" kıtası hem teşhis hem intak sanatına örnektir. İlk mısradan canlı varlıklarla ilgili olan "can vermek" fiili vatan için kullanılarak teşhis yapılmakta, vatanın, "Yetişin son nefesimdir" diye imdat istemesiyle intak ortaya konmaktadır. Divan şairleri teşhisi intak dolaşısıyla daha sık kullanırlar. Hayâlî Bey'in, "*Manîku't-tayr* okutur bülbül çemen et-fâline / Şerheder her faslın anun nitekim Attâr gül" beyti bir teşhis örneğidir. Bülbülü kuş dilini öğreten hoca, çiçekleri öğrenciler şeklinde teşhis eden şair hoş kokulu gülü bu dersi şerheden hoca diye nitelenmektedir. İstiare, mecâz-ı mürsel veya teşbih gibi sanatlar da insana ait özellikler insan dışı varlıklar için kullanıldığında kısmen teşhis içerir. Bu sanatlarda temel alınan karşılaştırma ve benzetmeler insan dışındaki varlık ve kavramlar arasında da yapılabilmektedir. Teşhise konu olan varlık ise yalnız insana benzetilebilir. Nâbî'nin, "Gül gülşeni terkeyledi sohbet sana kaldı / Bülbül yine meydân-ı muhabbet sana kaldı" beytinde geçen "terketmek" ve "sohbet etmek" insana ait fiillerdir. Şair burada gülün gül bahçesini terkettiğini, artık bülbülün de sohbet edebileceğini söyleyerek teşhis sanatı yapmaktadır.

Ta'lîm-i Edebiyyât'tan önceki edebiyat nazariyesine dair eserlerde ve klasik belâgat kitaplarında teşhis terimi yer almadığı gibi başka bir adlandırma ile de geçmez (Saraç, s. 101). Tâhîrülmevlevî ve Ali Nihad Tarlan teşhisin bir tür kapalı istiare olduğunu söylemektedir (*Edebiyat Lüğatı*, s. 171; *Edebî San'atler*, s. 70). Teşhis ve intak "mecazın en etkili türleri" diye tanımlayan Recâizâde Mahmud Ekrem bunların gerçek sanatkarlar tarafından kullanıldığında söze bir değer katabileceğini, aksi takdirde anlatımda basitliğe düşüleceğini ileri sürer. Bazı şairlerin teşhis ve intaka sıkça başvurmamaları biraz da bu tehlikeden kaçınmak içindir. Abdülhak Hâ-